

БОКЕЉИ У ЛОГОРУ НА ОСТРВУ ЛИПARI (1941 — 1943)

Благоје Бућин даровао ми је пописе интернираца из Боке које су италијански окупатори повели у Италију у новембру 1941. године и интернирали на Липарима.¹

У планирању овог рада оцијенио сам да овај попис ставим на прво мјесто — а уз њега и разна објашњења — и то из следећих разлога: од новембра 1941. до данас дијели нас временски размак од 43 године. На попису не стоји кад га је Бућин писао, али могу констатовати да га је састављао и написао тодичу или двије послје завршетка рата, а дао ми га је десетак година прије смрти (умро је 1980. год.).²

Исти је откуцан на нешто више од двије стране канцеларијског формата. Имена интернираца слијеле под редним бројевима. Почињу са Михић др Ристо (под 1) а завршавају са Гавриловић Никола (под бр. 88). Поред презимена и имена стоји занимање и мјесто становања.

Најприје сам приступио провјеравању овог пописа — колико је то било могуће у већ поменутом временском размаку.

По памћењу сам пронашао и додао још неколико имена које Бућин није унео, тако да укупан број износи 100 интернираца. Али и поред тога претпостављам да је могао још неко изостати. Ради боље евиденције направно сам нови попис с абecedним редом.

¹ Липари, град на истоименом острву. Логор се налазио у старом дијелу града. Помиње се да је још од Римљана служио као погодна — изолована — позиција за политички непоћудне људе. То се продужило до краја прошлог вијека, а поново је то постао доласком на власт Мусолинијевих фашиста.

² Благоје Бућин (1897—1980) поред дуга — за овај списак — који нам је омогућио да ово наше ратно страдање отлемо од заборавља, настојао је да сви tzv. „Липарци“ буду што више здружени и што боље повезани. Његовом залагању можемо захвалити што смо одржали више другарских спомен-састанака, са заједничким вечерима у Котору, Рисну и Херцег-Новом.

Провјеравајући записмања унио сам она која су интернирци имали приликом хапшења.³

Нешто теже је са подацима о мјесту рођења и становања. Унио сам податке гдје је дотични становао или радио. Немогуће је било навести податке за избјеглице из разних крајева које су приликом капитулације Југославије избјегле у Боку и криле се по разним мјестима. Већина њих се налазила у которском затвору. Некима смо рубрику „мјесто становања“ оставили празну.

Нажалост, велики број интернираца је до сада умро, па је и то било немогуће евидентирати.

Слиједи поменути попис:

АЛЧЕВИЋ ГОЈКО, пошт. чиновник — Херцег-Нови
АЛЧЕВИЋ ВУКО, учитељ — Херцег-Нови
БАЛИЋ НЕНАД, правник — Котор
БАРИЧЕВИЋ др ЈАНКО, адвокат — Котор
БОЈАНИЋ МИТАР, путар — Кривошије
БОШКОВИЋ ПЕРИША, официр — Котор
БОГИШИЋ ВЛАХО, трговац
БРАНКОВИЋ ТРИПО, радник — Шкаљари
БУЋИН БЛАГОЈЕ, чиновник — Котор
БУЈ СЛОБОДАН, средњошколац — Рисан
БУКОРОВИЋ ШПИРО, трговац — Херцег-Нови
ЧЕЛЕБИЋ БЛАЖО, занатлија — Котор
ЧЕЛЕБИЋ БОЖО, месар — Котор
ДАБЕТИЋ РАДОЈЕ, официр — Херцег-Нови
ДАНИЛОВИЋ МАТО, посједник — Херцег-Нови
ДОКЛЕСТИЋ НИКО, општ. чиновник — Херцег-Нови
БИНОВИЋ ПЕТАР, посједник — Бијела
БУРОВИЋ БЛАЖО, чиновник — Тиват
ФАБРИС ЈОЗО, лекар — Котор
ГАРДАШАНИЋ ФРАНО, занатлија — Херцег-Нови
ГАРДАШАНИЋ ИВО, занатлија — Херцег-Нови
ГАЗИВОДА НИКОЛА, чиновник
ГРКАВАЦ БОРБЕ, занатлија — Рисан
ГРГУРЕВИЋ БОЖО, земљорадник — Шкаљари
ГРГУРЕВИЋ БУРО, кројач — Шкаљари

³ Молимо другове — бивше интернирце или чланове њихових породица — који би у овом попису нашли неки недостатак, или нетачност, да то писмено доставе на адресу: Секција Друштва историчара СРЦГ — Котор, Историјски архив.

ГРГУРЕВИЋ ЈОЗО, обућар — Шкаљари
 ГУДЕЉЕВИЋ МИРКО, поштар — Зеленика
 ХАЦИЋ АДАМ, занатлија — Шкаљари
 ИЛИЋ БУРО, поморац — Бијела
 ИВАНБЕВИЋ НИКО, занатлија — Бијела
 ИВОШЕВИЋ НИКО, трговац — Кртоли
 ЈАНЧИЋ ЈАНКО, шофер — Игало
 ЈАКШИЋ ЈОВО, официр — Херцег-Нови
 ЈОВАНОВИЋ БУРО, месар — Котор
 ЈОВАНОВИЋ КРСТО, месар — Котор
 КАЖАНЕГРА БОРИС, вгуман — манастир Савина
 КИЛИБАРДА ТОДОР, занатлија — Херцег-Нови
 КОЛОВИЋ БОРБЕ, инжењер — Херцег-Нови
 КРИВОКАПИЋ НИКОЛА, занатлија — Пераст
 ЛЕПЕТИЋ МИХАИЛО, в. официр Р. М. — Херцег-Нови
 МАНДИЋ ДУШАН, занатлија — Каменари
 МАНДИЋ НИКОЛА, свештеник — Херцег-Нови
 МАРИЋ БУРО, занатлија — Зеленика
 МАРИЋ ГЛИГО, занатлија — Зеленика
 МАРТИНОВИЋ УРОШ, занатлија — Тиват
 МАРТИНОВИЋ ВЕЛИША, шофер — Шкаљари
 МАТИЈАШЕВИЋ ДУШАН, официр — Херцег-Нови
 МАТКОВИЋ БОГДАН, суд. чиновник — Пераст
 МАТКОВИЋ АНТО, занатлија — Котор
 МИХИЋ др РИСТО, војни лекар — Баошин
 МИЛИЋ РАДОЈЕ, суд. официр — Котор
 МИЛОШЕВИЋ НИКО, свештеник — Зеленика
 МИЛОШЕВИЋ МИТАР, официр — Доброта
 МИЛУТИН ВИЦКО, занатлија — Шкаљари
 МИЛУТИН МАРИЈО, ученик — Шкаљари
 МИРКОВИЋ МИТАР, земљорадник
 МОШКОВ НИКО, пекар — Котор
 МОШКОВ ШПИРО, занатлија — Тиват
 МУСТУР МАРКО, писар — Тиват
 НИКОЛИЋ БОКО, шофер — Шкаљари
 НОГУЛОВИЋ СИМО, радник — Зеленика
 ПАВИЋЕВИЋ ВИДО, радник — Шкаљари
 ПАВЛОВИЋ ЈОВО, земљорадник
 ПЕРИЧИЋ БУРО, земљорадник — Кртоли

ПЕТРИЧЕВИЋ БОШКО, официр — Бијела
 ПЕТРОВИЋ БОЖО, занатлија — Шкаљари
 ПЕТРОВИЋ КРСТО, радник — Шкаљари
 ПОПОВИЋ КРСТО, вој. чиновник — Бијела
 ПОРОПАД МИХО, занатлија — Тиват
 ПРЕМОВИЋ ЖИВКО, царински инспектор — Котор
 РАДОНИЧИЋ ДУШАН, пом. капетан — Доброта
 РАДОЛЕВИЋ ЉУБО, бријач — Зеленика
 РАДОВИЋ РИСТО, занатлија — Тиват
 РАМАДАНОВИЋ ШАКО, шофер — Шкаљари
 РАПОВАЦ ВЕЉКО, управ. поште — Зеленика
 РАШКОВИЋ ПЕТАР, земљорадник — Грбаљ
 РИБИЦА ЛУКА, дентиста — Тиват
 РИСТЕЛИЋ ЈОВАН, шофер — Котор
 САМАРЦИЋ ВАСО, земљорадник — Кривошије
 SLAVU IVAN, чиновник — Бијела
 СТАРОВИЋ ЛУКА, гостионичар — Котор
 СУБОТИЋ ПЕКО, шофер — Рисан
 ШИЉЕГОВИЋ ОБРАД, земљорадник — Зеленика
 ТЕНЦЕРА МИРОСЛАВ, официр — Зеленика
 ТИНТОР НЕДЈЕЉКО, пекар — Тиват
 ТОДОРОВИЋ ЈОВАН, радник — Тиват
 ТВРДЕИЋ ЈЕРКО, градитељ — Тиват
 ВИДОВИЋ ЛУКА, чиновник — Рисан
 ВИДОВИЋ ШПИРО, учитељ — Зеленика
 ВУЈОВИЋ ЛУКА, радник — Бијела
 ВУЈОВИЋ ЉУБО, бријач — Зеленика
 ВУЈОВИЋ МИХАИЛО, трговац — Зеленика
 ВУКОВИЋ ЈОВО, трговац — Зеленика
 ВУЛОВИЋ СТАНКО — земљорадник — Грбаљ
 ЗИМИЋ ИВАН, занатлија — Херцег-Нови
 ЗЛОКОВИЋ ИГЊАТИЈЕ, професор — Бијела
 ЗЛОКОВИЋ ВАЊА, студент — Херцег-Нови
 ЗВИЈЕР ДУШАН, трг. помоћник — Зеленика

* * *

После је капитулације југословенске војске (априла 1941)
 и доласка у Бок у италијанске окупаторске војске, редовне и
 црнокошуљаша, било је наивних појединаца који су претпо-

стављали да је италијанска окупација мање зло — у односу на њемачку или усташку.

Њихово мишљење нијесу дијелили Бокељи који су добро запамтили присуство италијанске војске у Котору и осталим мјестима Боке (1918—1919) и то као савезничке војске (уз Французе, Енглезе и Американце). Иако су то биле војне јединице демократске Италије, њихова наметљивост и агитација против уједињења Југословена⁴ није била у складу са пријатељством ни са савезништвом. Много би више могли да кажу становници оних мјеста Далмације која су била под њиховом окупацијом. Међутим, у 1941. години ово је била војска фашистичке Италије, која је — опијена јефтиним побједама у Абисиџији — кренула у даља освајања.

Италијанске копнене и флотне јединице ушле су у Боку, истина без отпора, али и без срдачног дочека. Народ се био повукао са путева и све се посакривало. Нијему тишину тог прољетног дана проваљивали су пушњи са разарача „Загреб“ који су пред Тивтом потопили његови официри Спасић и Машера. То бијаше рђав предзнак и немала добродошлица окупатору.

Убрзо је стигао у Боку префект новоосноване италијанске провинције (*Vocche di Cattaro*) фашистички сквалриста Франко Скаселати са бројном административном екипом и задатком да народ нове провинције што прије присаједини и прилагоди „мајци земљи“. Сједиште провинције био је Котор.

Да несметано спроведе своје „свестране и далекосежне“ програме најприје је почео хапсити и депортирати у Италију народне прваке, првенствено оне који му нијесу пошали пољубити руку. Затим сеоске главаре, руководиоце Сокола и просвјетно-културних друштава, интелектуалце и раднике који се нијесу нудили талијанској администрацији.⁵

⁴ Багрић Јовановић, Још о уједињењу 1918, НИН, бр. 1753 од 5. III 1984, str. 4.

⁵ Сеоски главари су доведени као таоци на путнички пароброд Јадранске пловнабе „Краљ Александар“ који је био усидрен у которској луци.

Када су били пуштени својим кућама, потештат Херцег-Новог колонело Бруно позвао је све кнезове општине на савјетовање. Одржао им је говор — какав практикују и остали окупатори — да су дошли „да освајају већ да унашреде ове запуштене крајеве, али тешко томе ко се њима успротиви.“

Тумач је био један Херцеговањанин талијанске народности. Када је колонело завршио своју говораницу наредио је тумачу да пита кнежеве имају ли они што да кажу. Кнежеви ником поникоше, али кнез Крушевца (бијељских) Филип Вуковић, отресити сељак, одговори тумачу: „Реците господину колонелу да ћемо све његове савјете послушати, јер сутра ако бог да кад побу ћа да ништа не закале на нас.“

Нажалост, тумач — заплашен — превео је само први дио кнежеве изјаве. (Ово ми је причао пок. Тодор Килибарда из Херцег-Новог за вријеме нашег заједничког ратног страдања у Италији.)

Кад су запуцале тринаестојулске пушке народног отпора, настала су по Боки хитна и масовна хапшења. Из преноног которског затвора одвојено је 150 хапшеника који су бродом одвезени у новоосновани логор Преза (Prese) недалеко од Тиране.

Префект Скаселати је убрзо показао своје крвничко-фашистичко лице са припремом крвавог, шкаљарског Лучиндана, 18. октобра 1941. када су у Шкаљарима стријелани: Гргуревић М. Иво, Корда К. Нико, Петровић Ј. Крсто, Петровић К. Мато, Гргуревић П. Грација, Матковић И. Буро. Још је био осуђен на смрт Чушић М. Паско, који се налазио у илегалности.⁶

Ово су прве жртве ванредног суда за Далмацију, установљеног од њеног гувернера Бастијанинија.

Овим је Скаселати желео да застраши народ, али је слабо познавао историју овога краја којим је кочоперно управљао. Убрзо је имао прилике да види и осјети да је постигао обрнут успјех.

Хапшења су била стално на дневном реду. Спремао се први велики транспорт интернираца за Италију.

У зору 15. новембра 1941. из которског затвора је изведено око 90 интернираца, под јаком стражом — по двојица везани — доведени су на обалу и укрцани на пароброд Јадранске пловилбе. Одмах смо дознали да нас возе у логор (Campo di concentramento) Липари, главни град Липарских острва. Пошто брод ноћу није пловио због мина, око 16 сати пристао је и преноћио у луци Груж. Сљедећег дана, предвече, стигли смо у Задар. На обали нас је чекао повећи број карабинјера, који су нас са брода одвели у задарски затвор, у коме смо остали двије ноћи и два дана.

Почетком треће ноћи укрцали су нас на брод на којем смо преноћили и који нас је сљедећег дана послуже подне довео до Ријеке.

На пристаништу у Ријечи видјели смо велики број карабинјера који су у рукама носили дуге ланце. Разврстали су нас у четворореди, у које смо ходали по четворица, везани за један дужи ланац. Крајеве сваког ланца држали су по два карабинјера, да би показали народу колико је „разбојника“ ухватила њихова „непобједива“ војска. Тај наш марш до жељезничких вагона у које су нас укрцали био је прилично дугачак.

У ланцима смо прешли дужину готово читаве Италије. Четвртог дана вожње — ноћу — стигли смо у сицилијански град и луку Милацо. На освитку петог дана укрцани смо на паро-

---

⁶ Др Душан Живковић, Бока Которска и Папгровићи у народно-ослободилачкој борби, Београд, 1964, стр. 116—117.

брод који је три пута седмично одржавао пругу Милацо — Липари.⁷

Око 11 сати стигли смо у луку града Липари. На обали је било доста народа. На њиховим лицима могли смо прочитати да нас симпатизују. Наш је утисак био да су велика сиротиња.

Недалеко од пристаништа је стари град у којем је био логор.

Десетак дана раније довели су око 200 интернираца из Далмације, од којих је 80% било из Сплита и ближе околине; остали из Шибеника и нешто из Сунака. Ова два транспорта (далматински и бокељски) били су смјештени у двије једнаке куће (двостратнице), свака по 4 собе (камаруне) по 36 кревета.

Липари.

По кућном реду логора било је одређено: устајање, доручак, ручак, вечера и лијегање.

Интернирци су се могли кретати по читавом логору. Били су закључавани од 18 сати до 6 сати ујутро. Сваког јутра, након устајања било је обавезно пребројавање.

⁷ Овај пароброд је био једина веза Липара са Сицилијом (и Италијом). Од његових редовних линија зависало је и снабдијевање Липарских острва која су каменита и сиромашна. Тешкоће су настајале у зимским данима, када би брод изостајао због невремена.

Стражу у логору вршили су карабинјери, док су ред и непосредан додир са интернирцима одржавали детективи у цивилу. Шеф административно-политичке испоставе града и околине био је уједно и директор логора.

По неким њиховим одредбама интернирци су добијали прехранбено сљедовање као и италијански грађани. Управа логора им је протувриједност овог сљедовања давала у новцу.

Због овога су логори имали неку врсту „самоуправе“ (као што ћемо касније видјети ова „самоуправа“ је линарске логораше скупо коштала).

Из своје средине логораша су бирали одбор који се бринуо за исхрану, здравље и остале потребе. Тако је извјестан број логораша добио добровољна занимања: набављачи, кувари, магационери, књиговође, наставници, преводници итд.

На просвјетно-културној линији било се добро почело. Основан је курс за неписмене и курс учења страних језика. Другови разних струка одржавали су скупна предавања.

Захваљујући сплитском књижару Морнургу (који је из логора успио да се повеже са разним књижарама Италије са којима је раније пословао) дошли смо до књига које су нас интересовале.

За све ово — ко је хтио — имао је доста времена јер нас логорске власти нијесу обавезивале за било какве радове.

Са друговима из Сплита смо одмах успоставили чврсте везе. За предсједника логора изабрали смо познатог сплитског првака инж. Дана Матошића, народног борца из аустријских времена. Догођаји који су се касније одвијали доказали су да је био и остао на висини свог задатка.

„Самоуправни“ апарат је добро функционисао. И поред отежаног довоза хране — која се довозила из Сицилије — са исхраном смо могли, у почетку, издржати, јер је правилник логора допуштао да сваки интернирац⁸ може за намирнице утрошити до 10 лира дневно, поред дневних obroка које смо већ поменули.

Са повцем који су нам слале породице, као и осталом поштом (писмима и картама) команда логора је строго манипулисала. Новац је задржавала као депозит, за сваког интернирца посебно, и сваког мјесца нам издавала по 100 лира.

Подјела овога депозита била је повод што је дошло до сукоба између поменутог логорске самоуправе и логорске команде о чему ће бити касније говора.

⁸ Ове намирнице су биле воће, првенствено агруми, слана риба и вино. Хљоб је био најпожељнији, јер је дневно сљедовање износило 120 грама, испечен у облику земичке. Градски трговци који су нас снабдијевали, обичавали су крипом да нам напуне џепове ових земичака. Агент који нас је пратио — у таквим приликама — стајао је на вратима дућана окренут према улици. Наравно да смо ово плаћали по дневној цијени, која је била ниска.

Поменули смо да су интернирци заузели двије велике куће у логору. Да би био комплетиран, нешто касније довели су двадесетак интернираца, већином Бокеља, и неколицину из Конавала. Ова група била је смјештена у згради старе бискупције.⁹

У старом граду остале су катедрала и неколико црква (неке су биле и напуштене), судски затвор и неколико мањих кућа за потребе руководства ранијег усташког логора. У једној од њих становао је абисински рас Имру као заробљеник Италијана. Чувао га је посебан одред карабинијера.¹⁰

Једна повећа кућа у близини главних врата логора служила је за амбуланту. Имала је неколико соба са креветима за лакше болеснике и посебну кухињу. Амбуланту је водио, болеснике прегледао и лијечио опћински лекар Линара др Паламара. Важио је као савјестан и хуман човјек, којему фашизам није био за срце прирастао. Болесници су добијали нешто бољу храну.

Организација нашега живљења у логору брзо се уходила и развијала у границама могућности. Планирани програми успјешно су се развијали. Поред професора и стручњака, били су ангажовани и сви познаваоци талијанског језика да логорашима преводе доспјелу и отпремљену пошту, јер је — једна и друга — морала бити на талијанском језику. Највише су биле у промету дописнице (cartoline). Писма су се морала писати на листовима који су носили печат логора. Број слања писама и дописница није био ограничен. Писма на српскохрватском језику су стизала, али су путовала два до три мјесеца и често су се губила.

Прва два-три мјесеца прошла су у упознавању наших „домаћина“, а убрзо смо им дали прилике да упознају и они нас. Они су вјероватно очекивали да ћемо се пред њима држати као понизни робови и покајници. Али то нијесу ни видјели ни доживјели.

Од тада нас дијели вријеме од преко 40 година. Често мислим о узорном држању тих наших људи, које ме је обавезало да са задовољством напишем ове редове. Могу рећи да су чинили част крају у којем су поникли.

Звање и титуле сви смо оставили дома. Задјевнице, неслогу и нетрпељивост закопали смо дубоко у земљу; сви смо били као један човјек. А то није дошло одозго, ни по којој заповиједи ни упуту, то је дошло спонтано и једнодушно од 300 југословенских аншарских заточеника. Иако до сада непознати, поведале су их заједничке патње, мржња према окупатору и непо-

⁹ Нова зграда бискупције била је ван старог града, али у близини катедрале.

¹⁰ Често је излазио у шетњу, праћен двојицом карабинијера са бајонетима на пушкама. Ми смо га спонтано поздрављали, што нашим „домаћинима“ није било угодно.

колебива вјера у побједу. Као такви они су иступали гордо, поносно и равнодушно пред окупаторским моћицима, па и онда кад су им они највише пријетили. Фашистички поздрав, дизањем руке, није нико прихваћао.

Наше чуваре највише је нервирало пјевање. Пјевале су се народне и слободољубиве пјесме. Добрих пјевача је био велики број. Сплићани и Бокељи су се такмичили ко ће боље. Од Сплићана се истицао Анте Томић — Таићур, а од Бокеља Лука Вилковић (из Рисна).

Скупно пјевање би долазило највише до изражаја испред вечерњих затварања, кад би се логорашни окупљали око врата и чекали час уласка (18 сати). Тада би хорска пјесма пренула из мртвила становнике овог сиромашног насеља које је већ осјећало ратне недаће.

Посљедња добра воља логорске команде била је дозвола прославе Божића. Заједнички су се прославиле двије бадње вечери — католичка и православна. Славило се по камарунима. Пошто пакете од породица нијесмо могли примати, обје бадње вечери су биле и одвише скромне. Легално и илегално прикупили смо нешто више слане и суве рибе, два-три дана раније нијесмо јели сљедовани крух већ га чували за то вече. Једино вино није било проблем, јер смо могли набављати сваки дан по 1/2 литре; исто је важило за суве смокве и паранче.

Али главна симболика Бадње вечери је била у пјесмама и напитуцама, као и мисао на Његошове стихове који говоре о истрази потурица која је славобитно била завршена на Бадњи дан. Већ поменуто добра воља логорске команде била је углавном у томе што нам је дозволила да останемо у слављењу до 24 сата.

Тешко смо подносили велику изолованост. Нијесмо имали везе ни с ким изван логора осим службених лица. Дневна и илустрована штампа биле су нам забрањене.

Једини додирни интернираца са народом били су у катедрали, на недјељним службенима (мисама), али су и ту била присутна по двојица карабинјера у потпуној опреми.

Тако се дон Винку Брајевићу из Сплита (глав. уредник познатог предратног дневног листа „Ново доба“) указала прилика да дође у везу са липарским бискупом (Salvatore Rè)¹¹ који је

¹¹ Знали смо да није склон фашистичком поретку и да је осуђивао поступке команданта логора. Нечекивано је 6. јануара 1942. посјетио логор с намјером, како је сам рекао, да свим интернирцима, без разлике на вјероисповијест, честита празнике. Обишао је све просторије, разговарао са нама, гјешно и храбрио.

Да би се одужили успомени овог честитог човјека, поменућу и овај случај. У мјесецу јуну (1942) одведени су из Липара 22 интернираца у Рим, у затвор. Командант логора није им дозволио да понесу свој пртљаг — у који им је била зимска одјећа — увјеравајући их да ће им бити накнадно послан.

интервенисао код команданта логора да Брајевићу и још тројици свештеника из Боке дозволи тзв. слободну интернацију, изван логора.¹²

Бискуп им је дао намјештен стан у једној црквеној кући. Сами су припремали храну. Бискупов секретар их је обилазио свако вече и преносио им дневне вијести, првенствено са ратишта, па чак и са Радио-Лондона.

Дон Винко Брајевић је настојао да нађе начина за успостављање сталне везе са логором. Кад му је бискуп примијетио да интернирци слабо посјеђују цркву, дон Винко му је одговорио да је узрок томе што интернирци не разумију службу на туђем језику.

Интервенцијом бискупа код команданта логора наша се солуција да се за интернирце, недјељом, служи миса у једној (до тада затвореној) цркви у логору и да је обавља дон Винко на народном (српскохрватском) језику.

Дон Винко је сваке недјеље у одређено вријеме — праћен детективом — вршио новопреузету дужност. Као министранта (служитељ код богослужења), узео је директора штампарије (у којој се штампало лист „Ново доба“) интернирца Антуна Барншића, који је морао бити у непосредној близини свештеника док служба траје. Тако је дон Винко могао, уз молитве, да Барншићу саопштава седмичне новости, као и поруке појединцима у логору. Ово је била велика добит за логораше јер су примљене вијести преносили један другоме, које су се кроз ту седмицу коментарисале. Са нестрпљењем се чекала следећа недјеља и дон Винкове поруке.

Са наступањем прољећа и љепших дана живот у логору је био сношљивији. Уредније је стизала пошта и довоз хране је био бољи. Помешуте слободне активности су се успјешно одвијале. Дани су се завршавали са уобичајеним пјесмама.

Али је све ово сметало надобудном фашистичком каријеристи др Бузешу Бераћи. Желио је постигнути јефтину славу

Пролазили су мјесеци, дошло је и новембар, предзнак хладноће. Писма којима се опомињала команда логора да пошаље робу била су узалудна. Један од другова предложио је да се за интервенцију обратио бискупу. Дирљивим садржајем била је написана једна обична затворска карта (cartolina). У име свих потписао је један интернирац пуним именом, презименом и звањем. Адресирана: Преузвишеном господину Бискупу (S. R.) Липари. Рачунали смо: ако карта сретно прође затворска врата, стићи до њега. Тако је и било. Кроз десетак дана сви смо уредно добили свој пртљаг.

¹² Ову тзв. слободну интернацију су могли користити интернирци који су били доведени са супрутама или сестрама. Могли су и старији појединци који су се могли и хтјели издржавати о властитом трошку. За њих су важиле одредбе: да станују у кућама које одреди командант логора, да могу свакодневно провести у шетњи по два сата прије и дослије подне, и то двјема одређеним улицама, да се сваког дана — у одређени сат — морају лично јављати управи јавне сигурности.

са имитираним јунаштвом, али се у својим небулозним плановима преварио.

Очекивао је да ће људи из „новоослобођених крајева“ бити мирни и понизни, а тиме што су постали „нови поданици“ Италије (Madrepatria) да ће му се клањати и умиљавати. Као што већ помислимо, све је било обратно.

Наравно, он је настојао да нађе повјерљиве људе, дошпатаче. Није чудно што их је и нашао, али је и похвално што у толиком броју није нашао више од 5 до 6 људи, страшљиваца који су из разно-разних разлога били послушне слуге Бераћију и његовим доглавницима.

За почетак офанзиве против интернираца Бераћи је изабрао један изазивачки метод. Наиме, обуставио је логорашима редовно давање новчаних рата из њихових депозита. Овај новац је морао издавати сваког мјесеца по 100 лира, али их — уиркос интервенцији — није издавао два мјесеца, а интернирци су били у оскудици јер су овим (својим) новцем набављали допунску храну.

Кад смо видјели да нам Бераћи овим намеће неку врсту казне, управа логора (наша) је написала жалбу министарству унутрашњих послова у Риму, у којој су се — на основу међународних конвенција — жалили на стање у логору и поступке његових органа.

Наравно, ова жалба је морала ићи преко Бераћија, као прве инстанце, па је, као што се и очекивало, остала код њега. На њој је, постепено, изграђивао планирану офанзиву против логораша, која је подуже трајала.

Најприје је позвао председника наше управе и најавио да ће се интернирцима дијелити новац (из депозита) за један мјесец. Председник је тражио да се изда новац за два мјесеца (толико су били зауставили издавање новца) и да се рокови издавања стабилизују. Бераћи је одбио.

Кад су логораша ово дознали незадовољство је достигло врхунац. Одлучили смо да се не миримо са Бераћијевом самовољом и да сви одбијемо примање најављене, једномјесечне рате.

Да дан примања тако се и поступило, Али се нашао један који је новац примио. Један Сплићанин га је укорио и назвао га издајником. Прекршилац је на ово оштро реаговао и у даљим препиркама Сплићанин га је оборио на земљу.

Бераћију и његовој гарди овакав случај је добро дошао и за ово се био осигурао. Прогласио је побуну интернираца и завео опсадно стање. Удвостручио је страже карабинијера. Данма нам је забрањивао излазак из кућа. Сваког дана су по неколико „сумњивих“ водили у логорске тамнице и на саслушавање.

Као кривце прогласио је и оптужио све потписнике помену-
те представке, као и предсједника и чланове управе, тако да
су прво они одведени у затвор. Претходно је суспендовао упра-
ву коју су интернирци изабрали, а именовано нову — формалну
и без икаквог утицаја — и у логору завео страховладу.¹³

Када је овако средно стање у логору, залочео је са саслу-
шањима која су трајала око три мјесеца. Крајем јуна (1942)
отпремио је у Рим 22 оптуженика и препустио их специјалном
суду за заштиту државе, који су у затворском римском затвору
»Regina Coeli« чекали суђење до 5. децембра 1942, када су се
над Италијом већ почели надвијати црни облаци.¹⁴

Као што поменусмо, напустили смо липарски логор кон-
цем јуна 1942.

Да би овај рад био потпун замолио сам колегу Вука Ајче-
вића из Херцег-Новог да, макар и у скраћеном облику, прикаже
стање у липарском логору од времена нашег одласка у Рим до
искрцаја савезника на Сицилију. Уз захвалност колеги Ајче-
вићу, преносим његове редове:

„Услови живота у концентрационом логору Липари — Си-
цилија, током 1942. и у првој половини 1943. године постали су
све тежи и непоносљивији.

Исхрана је из дана у дан бивала све слабија тако да су
у том периоду двојица другова — Далматинаца умрли од гла-
ди; пред смрт су се на њиховим лицима запажале осјетне отек-
лине.

И држање органа безбједности — фашистичке милиције
из дана у дан постајало је све теже и несносније; чести су били
случајеви позивања на саслушање појединих интернираца, од

¹³ Тако је једног дана Бераћи наредио да се логорашни сакуне у
дворишту. Одржао им је ватрени говор којим је „раскривавао“ ухва-
шене, пријестећи и смртним казнама, напомињући да ће тако проћи сви
који се усуде и да помисле на неке превратничке работе.

Кад је завршио говор уштао је да ли има који од логораша нешто
да рече. Јавио се један Бирократовић, који је припадао незнатном броју
логораша који су водили политику „дана и комада“. Он је, између оста-
лог, рекао: „Ви сте (Италијани) побиједили државу Југославију и она
вам је предала војску, флоту, оружје итд., па кад вам није ништа могла
Југославија као држава, што ће вам учинити стација интернираца.“

Ове понижавачке и слуганске ријечи шокирале су све присутне,
али срећом и овдје се десило „кратки спој“. Преводац, већ поменути
Лука Рибица је превео: „Логорашни ће настојати да воде рачуна о
Вашим ријечима, али да им појачате храну са мало више кљеба, пирин-
ча, пасуља, тјестенине и др.“ Овакав одговор разведрео је ову мучну
атмосферу и омаловажио Бераћијев ауторитет. Име овог Бирократовића
запамтили су сви присутни.

Ово што се говорило на овом скупу пренио ми је др Петар Нисли-
тео, адвокат из Сплита, који је неколико сати послуже поменутог скупу
доведен у затвор, такође као оптуженик. Наравно, послуже ослобођења
је овај случај, као и многи други, дуго приприван.

¹⁴ И. Заковић, Једна оптужница специјалног фашистичког суда у
Риму на Липарима 1942. године, Историјски зборник, Титовград, књ. XXXIII,
1976/2, стр. 309.

којих су неки задржавани у затвору, монтирајући против њих разне оптужбе. На тај начин оптужени су губили статус интернираног лица и добивали нов статус *gindicabile* — лица у истражном затвору, те као такви извојени из логора и поведени у истражни затвор у Милацу, гдје су чекали сужење.

Но, и поред тако тешких услова живота интернирци-родољуби из ондашњих провинција Котор, Шибеник, Сплит и Задар нијесу се предавали. (Бројно стање интернираца кретало се око 360 лица.) Свако вече пред затварање капије логорске зграде, у дворишту логора, орила се пјесма; клапе родољуба пјевале су родољубиве даалматинске пјесме, а на крају је доминирала позната сплитска пјесма „Марјане, Марјане, ћа барјак не вијеш — милу тробојницу“.

Пјесме су нас бодриле и јачале наше вјеровање у побједу и ослобођење.

У прољеће 1943. године снаге Англо-Американца побједоносно су напредовале у Сјеверној Африци и ослободили је од окупационих група Италије и Њемачке. На удару је била јужна Италија, а у првом реду Сицилија и њена острва. Тих дана — половином јуна 1943. интернирци са Липара су евакуисани и привремено смјештени у затвор Милацо — Сицилија. У том затвору смо остали 8—10 дана, заправо до искрпавања Англо-Американца на само острву Сицилију, када смо на брзину разним моторним чамцима пребачени преко Месинског канала на сам југ Италије, а одатле смо транспортовани у концентрационе логоре, и то: Једна половина интернираца транспортована је у концентрациони логор Парма на сјеверу Италије, а друга половина у концентрациони логор Корополи (Coropoli) (средња Италија), гдје смо дочекали пад фашизма и капитулацију Италије 8. септембра 1943, када се појединци и групе на разне начине пробијају у домовину и прикључују ослободилачком покрету.

Незаборавни су моменти из интернације:

— Евакуација Липара. Измучени и напаћени интернирци напуштају злогласни логор. Корачамо улицама града у двојним редовима, са ланцима на рукама и торбама на леђима. Наше руководство наређује пјесму и пјесма се заори улицама Липара и измами његове становнике на прозоре својих станова.

— Транспортовање из затвора Милацо, Месинским каналом, на копно врши се разним моторним чамцима. Изнад нас — над Месинским каналом — тучу се савезнички и непријатељски италијанско-њемачки авиони, а ми гледамо везаних руку како у том каналу тоне оштећени — погођен брод, и пада погођен авион.

— Када смо се искрпали на неко споредно пристаниште на југу Калабрије обалски радници пролазећи поред нас полугласно, али јасно, кажу: »Coraggio, coraggio, compagni, ancora un po'« (Држите се другови, још мало!).

— Штрајк главу у концентрационом логору Корополи (Coropoli) у трајању од 5 до 6 дана због физичког удара команданта логора на једног нашег друга — интернираца. Штрајк се успјешно завршио; наши захтјеви усвојени — задовољени.

— Група од 20 интернираца — Босеља и Словенаца — половином октобра 1943. године бјежи из логора Корополи са намером да се пробије до наше партизанске базе у Бари. Пред сам прелазак граничне линије група је заробљена од Немаца и спроведена у сабиралиште ратних заробљеника у њемачки логор Кијети — средња Италија, одакле су током 8—10 дана транспортовани у концентрационе логоре у Нјемачкој.

— Из ове групе 20-орице Босеља и Словенаца заточених у сабиралишту ратних заробљеника у њемачком логору Кијети успјели су побјећи, под врло тешким околностима, тројица заробљеника и то баш Вуко Ајчевић из Херцег-Новог и Дејан Балић из Котора, а имена трећег друга Словенца потписати се не сјела. Ова тројица побјеглих су већ у првој половини 1944. и уз помоћ Партизанске базе у Трсту, успјели да се пробију до родног краја и прикључе Народноослободилачком покрету.

Брзо искрцавање савезника на Сицилију изненадио је Мусолинија и његове војне кругове. Неколико дана раније Мусолини је упутио народу „охрабрујући“ апел у којем је, између осталог, рекао „да савезници могу доћи у Сицилију само у лежећем ставу“. Али то је био почетак краја. У читавој Италији настао је неред, пометња и анархија. Многобројни наши интернирци и ухапшеници морали су тражити пута и начина како би се вратили у домовину.

Статистика говори да је у Италији било 200 концентрационих логора: „Сталан број Југословена у тим логорима био је од деведесет до стодвадесет хиљада лица“ ...

Овдје се не рачунају логори и тамнице који су постојали у Албанији и у окупираној Југославији.¹⁵ Кад гледамо ове бројке, онда се треба дивити прегнућима и сналажљивости ових наших људи — изгладњелих и исцрпљених — који су се нашли у оваквим приликама у туђој земљи.

Истину у прилог, многи од њих, нарочито старијих, нашли су склониште код италијанских породица. Гостољубиво примљени, ту су чекали повољније прилике за повратак у домовину. Остали су се — према приликама и могућностима — одређивали за „Покрет отпора“ (у Италији) или се придруживали јединицама ИОБ-а (уколико су били ближе југословенским границама).

¹⁵ „Двјеста концентрационих логора глади и смрти у Италији“, Слободна Далмација, Сигнал, 29. V 1945, бр. 158, стр. 3.

Највећи дио њих је кренуо несигурним и дугим путевима према својим кућама.

Ово је нарочито важило за интернирце са Липара, јер су они напуштали логор изложени савезничкој ватри с мора, копна и ваздуха. Њихова 22 друга — осуђена 5. XII 1942. у Риму — пад Италије затекао је у четири затвора.

Колико нам је познато, сви Бокељи су се вратили својим кућама.

Послије ослобођења имали смо појединачне везе са друговима из Сплита — дописивањем или случајним сусретима. Нажалост, многи од њих данас нијесу живи.

Другови из Сплита — њих око тридесет — су у мјесецу септембру 1968. године путовали у Италију, с намјером да посјете логоре Липари, Корополи, Крумо (Бари) и Салсамаборе, у којима су борци из Сплита и околине били заточени 1941. године и да „посјете и освјеже гробове умрлих другова који су оставили своје животе у туђини“.

Путовање је трајало 12 дана. У трошковима су их — поред властитог улога — помогла разна привредна предузећа. Ово путовање је веома успјело. У мјестима која су посјетили били су гостољубиво дочекани, нарочито у Липарима.¹⁶

Државна комисија за утврђивање злочина окупатора, у свом „Саопћењу“ бр. 53, наводи: „Директор Логора на отоку Липари био је др Giuseppe Gerassi исто тако суров, садистички тип фашисте који је интернирце прогонио, затварао и непрестано измишљао неке завјере, предавао људе суду, задржавао њихов новац и водио систем изглађивања, не дајући притвореницима ни оно мало хране што им је принадлеало.“

Због овога је поменута комисија Бераћија увела у листу ратних злочинаца „који морају бити строго кажњени“.¹⁷

Али и поред овога имао сам прилику, у поратним годинама, да чујем вијести, у које нијесам повјеровао, да је Бераћи успјешно наставио своју каријеру у Италији; исто тако и његов окрвнени „суборац“, по злу познати Ренато Кандада, звани (Которски) Црни витез, да живи „на великој нози“ у Торину.

Завршавајући ове редове, радостан сам што удовољавам многим својим друговима „Липарцима“, који су ми ово много пута напомињали. Уједно нека буде и скроман прилог четрдесетогодишњини ослобођења.

Био би осјетан пропуст кад овом приликом не бих поменуо и италијански народ — који строго одвајам од његових фашистичких силника — јер нас је искрено помагао и бодро да истрајемо. А то је било у временима кад ни њему није било лако.

¹⁶ Писма Анта Крстуловића — Снаге: Сплит, 3, VII и 10, X 1968.

¹⁷ Као под 15.

Summary

THE PEOPLE OF THE BAY OF KOTOR IN THE CAMP ON THE ISLAND OF LIPARI

Ignjatije ZLOKOVIĆ

After the surrender of the Kingdom of Yugoslavia in April 1941 the Bay of Kotor and a large part of the Coast were occupied by the Italians.

The Bay of Kotor was immediately proclaimed an annexed province and joined to Italy.

The occupational forces were followed by numerous administrative and fascist apparatus with the task to educate and turn the new subjects towards the mother country (*madre patria*) by hook or by crook. Soon it was clear that they would have to deal with strong resistance.

Therefore the prefect Franco Scassellati began to remove the people whom he considered to be in his way. First of all he imprisoned and confined to Italy the outstanding politicians, the mayors of the towns and village chiefs.

When the uprising against the terror of the occupier broke out (13th July 1941) Scassellati had a great number of persons arrested, mainly workers and the educated ones. The central prison was in Kotor. Whenever it got full, groups (50 or 60 persons) were taken to internee camps in Italy. There were 200 or so camps in it, and 120,000 Yugoslav internees passed through them. The number does not include the camps in Albania and in the occupied Yugoslavia.

This paper deals with a group of a hundred people, of different age and occupation, from various settlements of the Bay of Kotor who were brought from the prison of Kotor to the town of Lipari (on the island of the same name) and who remained there to the arrival of the Allies on Sicily.

Besides the internees from the Bay of Kotor there were 200 of them from Split and its surrounding.

The unanimity, unity and patriotism of these people annoyed the manager of the camp Dr. Giuseppe Gieracci, a promising fascist careerist. Though the internees demanded to be treated according to the international law, he treated them as communists and rebels against the fascist order. He reduced their food rations — which were below the acceptable anyway — withheld the money sent to the internees by their families, interrogated some of the keeping them in detention. Finally he staged a mutiny in the Camp and accused 22 internees of starting it and sent them to Rome to the Special Tribunal for the Protection of the State which sentenced them to prison.

Therefore the Yugoslav Committee for War Crime put the name of Giuseppe Gieracci on its list.

After the Lipari Camp had been dismissed a long and hard Odissey of the internees began. The younger ones joined the Italian Resistance and Yugoslav partisans. The older ones took a long and dangerous trip home.

Many of the bitter memories of the Lipari internees have faded out. Yet, two things cannot be erased: mutual solidarity even in the hardest moments and the spontaneous sympathy of the Italian people who themselves could not stand their own oppressors any longer.